

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ И.МЎМИНОВ
НОМИДАГИ ФАЛСАФА ВА ҲУҚУҚ ИНСТИТУТИ**

**Ўзбекистон Республикаси миллий ҳуқуқ тизими:
соҳалар ва йўналишлар**

РУСТАМ РЎЗИЕВ

Фуқаролик ҳуқуқи

**Фалсафа ва ҳуқуқ институти
Тошкент – 2005**

Муаллиф: Юридик фанлари доктори Р.Ж.Рўзиев
Фуқаролик ҳуқуқи. И.М.Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институти.
Тошкент, 2005 йил, 36 бет

Ушбу қўлланма ўз мазмун-моҳиятига кўра юридик, шунингдек ноюридик ўқув юртлари ўқитувчилари, аспирантлари ва талабалари ҳамда амалиёт ходимларига мўлжалланган бўлиб, унинг мақсади ҳуқуқ тизимида марказий ўринлардан бирини эгаллаган фуқаролик ҳуқуқининг тушунчаси, предмети, методи, вазифалари ва тамойиллари ҳақида умумий тасаввур ҳамда билимга эга бўлишга йўналтирилган.

Қўлланмада ёритилган масалалар мустақиллик йилларида республикамизнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маънавий-мафкуравий ҳаётида юз берган туб ўзгаришлар нуктаи-назаридан таҳлил этилган.

Масъул муҳаррир: академик Х.Раҳмонқулов

Тақризчилар:

Юридик фанлари доктори, профессор Ш.Н.Рўзиназаров,
Юридик фанлари доктори О.Оқюлов

Рустам Рўзиев.

P99

Фуқаролик ҳуқуқи: Ўзбекистон Республикаси миллий ҳуқуқ тизими: соҳалар ва йўналишлар / Р.Рўзиев; Масъул муҳаррир Х.Раҳмонқулов; Ўзбекистон Республикаси ФА И.Мўминов номидаги фалсафа ва ҳуқуқ институти. – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2005. – 36 б.

№ 551-2005
Alisher Navoiy nomidagi
O'zbekiston Milliy kutubxonasi

ББК 67.404 я7

СЎЗ БОШИ

Ушбу қўлланма ўз мазмун-моҳиятига кўра юридик, шунингдек ноюридик ўқув юртлари ўқитувчилари, аспирантлари ва асосан талабалар ҳамда амалиёт ходимларига мўлжалланган бўлиб, унинг мақсади ҳуқуқ тизимида марказий ўринлардан бирини эгаллаган фуқаролик ҳуқуқининг тушунчаси, предмети, методи, вазифалари ва тамойиллари ҳақида умумий тасаввур ҳамда билимга эга бўлишга йўналтирилган. Унда кўриб ўтилган масалалар мустақилликка эришишимиз туфайли республикамизнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маънавий-мафкуравий ҳаётида юз берган туб ўзгаришлар нуқтаи-назаридан баён этилган.

Бошқа ҳуқуқ соҳалари сингари фуқаролик ҳуқуқининг тизими, предмети, методи, вазифалари ва тамойиллари, биринчи навбатда унинг мустақил соҳа ҳамда фундаментал ўқув фани сифатидаги ўрни ва аҳамиятини, шунингдек уни билишнинг назарий-амалий заруриятини белгилаб беради. Шу маънода, ушбу рисола кутубхоналар учун фуқаролик ҳуқуқ тўғрисида тушунча беришга мўлжалланган воситалардан бири деб ҳисоблаш мақсадга мувофиқдир.

Фуқаролик ҳуқуқи ривожланган ҳар қайси ҳуқуқ тизимининг мустақил асосий ва муҳим соҳаларидан бири ҳисобланиб, у қадимги Рим давлатида шаклланган ҳуқуқ тизимининг дастлабки пойдевори сифатида вужудга келган. Ўша даврда содир этилган турли тусдаги барча хатти-ҳаракатлар, даставвал фуқаролик ҳуқуқий нормалари билан тартибга солинганлиги кейинчалик фуқаролик ҳуқуқининг кенг қамровли ривожланишига, ижтимоий ҳаётдаги аҳамиятининг ортишига ҳуқуқ соҳалари қаторидаги эгалланган мавқеининг мустақамланиши ва ўсишига ижобий таъсир кўрсатган.

“Фуқаролик ҳуқуқи” атамаси Рим фуқаролари – квивитлар (*cives*) ҳуқуқи ва давлат-шаҳар (*civitas*) ҳуқуқини ўзида мужассамлаштирган қадимги Рим “цивил ҳуқуқи” дан (*jus civile*) олинган. Бу тушунчанинг замонавий юридик атама сифатида йирик, пойдевор ҳуқуқ соҳаларидан бирини номлашда қўлланилганига асрлар давомида Овронининг қатор давлатлари томонидан ҳуқуқ тартиботини шакллантириш мақсадида амалга оширилган Рим хусусий ҳуқуқини ўзлаштириш жараёни бевосита сабабчи бўлган. Шунинг учун ҳозиргача фуқаролик ҳуқуқини “цивилистика”, ушбу соҳа мутахассисини эса “цивилист” деб аташ ҳоллари тез-тез учраб туради.

Фуқаролик ҳуқуқига маълум маънода фуқаролар ҳуқуқи деб қараш ҳам мумкин. Чунки у фуқароларнинг мулкӣй, шунингдек номулкӣй тусдаги шахсий муносабатларини тартибга солади. Бундай муносабатлар қоидага кўра иштирокчиларнинг, томонларнинг хошиш-иродатари асосида вужудга келади, ўзаро алоқалари мазмунини белгилашни, ҳатто бекор қилиш ёки ўзгартиришни ҳам улар ўзларининг истакларига кўра ҳал қиладилар. Одатда, кишилар ўзаро қандайдир муносабатга киришиш ёки киришмасликни, бир-бирлари билан алоқалар ўрнатиш ёхуд ўрнатмаслик масаласини мустақил ҳал этадилар. Масалан, у ёки бошқа турдаги шартнома тузиш ва унга қандай шартлар киритиш; ўз мол-мулкини ҳимоя қилиш ёки бундай ҳимоядан воз кечиш; суддан ўз ҳақ-ҳуқуқларини даъво кўзғатиш йўли билан ҳимоя қилишни талаб қилиш ва ҳоказолар. Бунда ҳар ким ўзининг шахсий (хусусий) манфаатларидан келиб чиқиб, шунингдек, бошқа шахсларнинг ўхшаш, муносиб манфаатларига зиён етказмаган ҳолда умумий қоидага биноан муносабатлар ўрнатади. Ушбу алоқалар мазмунини келишув асосида белгилайди.

Давлат кишилар ўртасида вужудга келиши мумкин бўлган барча шундай муносабатларни назарда тутувчи ва тартибга солувчи норматив ҳужжатлар(актлар)ни белгилаб бера олмаса-да, лекин ана шу муносабатларни кишилар ўзлари жамият, шунингдек бошқа шахслар манфаатларига зид бўлмаган ҳолатда тартибга солишлари учун шарт-шароит ва имконият яратиб бериши лозим. Зеро, давлатнинг фуқаролар шахсий манфаатлари доирасига аралашуви асоссиз ва чегарасиз бўлиши мумкин эмас. Чунки, оммавий ҳокимиятни ўз фуқароларининг ҳар қандай манфаатларининг ягона ҳимоячиси деб ҳисоблаш ҳар доим ҳам тўғри бўлавермайди. Бинобарин, баъзи ҳолларда манфаатларини ўзлари қонунда белгиланган тартибда, усуллар ёрдамида ҳимоя қиладилар.

Хусусий (шахсий) ҳамда оммавий манфаатлар хусусида сўз бора-рар экан, албатта, меъёр даражасида шаклланган ҳар қандай ҳуқуқий тартибот, шак-шубҳасиз, хусусий ҳуқуқ ва оммавий ҳуқуқ нормаларининг мавжудлигига, улар ўртасидаги тафовутга асосланганлигини таъкидлаб ўтиш лозим бўлади. Қадимги Рим таниқли юристи Ульпиан таъбири билан айтганда, оммавий ҳуқуқ нормалари Рим давлатининг ҳолатига тааллуқли бўлса, хусусий ҳуқуқ нормалари унинг алоҳида шахслари ва уларнинг хатти-ҳаракатларини тар-

тибга солган. Фуқаролик ҳуқуқи ёки хусусий ҳуқуқ ¹ (jus privatum) қадимги Рим давлати даврида хусусий ҳуқуқий доирадаги муносабатларни тартибга солиб келган. У иштирокчи томонларнинг юридик тенглиги ва мустақиллиги, хусусий мулкнинг дахлсизлиги, шартноманинг эркинлиги, бузилган ҳуқуқлар ва манфаатларнинг суд орқали ҳимоя қилиниши каби асосий тамойилларга таянган. Орадан икки минг йилдан ортиқ вақт ўтишига қарамай, ҳуқуқ тизими шаклан ўзгариб борса-да, икки ҳуқуқ тизимига: хусусий ва оммавий ҳуқуқ тизимларига ажратилиш ҳолати сақланиб қолди. Дарҳақиқат, ҳозирги кунда ҳам ҳуқуқий тартибнинг иккита алоҳида ва мустақил тизими, ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишнинг икки намунаси сифатидаги хусусий ва оммавий ҳуқуқ мавжуд.

Хусусий (фуқаролик) ҳуқуқ бозор иқтисодиётига асосланган ҳуқуқий тартибнинг ўзагини, асосини ташкил этади. Ҳатто, маъмурий буйруқбозлик давлат яққаҳокимлиги асосида олиб борилган ижтимоий-иқтисодий сиёсий даврида ҳам хусусий ҳуқуқ доираси ҳар жиҳатдан чекланганлигига қарамай, у бутунлай йўқолиб кетмади. Жамият тараққиётининг муайян ҳар қандай босқичларида ҳам товар ишлаб чиқариш ва товар алмашинуви сақланиб қолди. Ваҳоланки, хусусий ҳуқуқ қадимги Рим давлати давридан эркин иқтисодий ривожланишнинг ҳосиласи сифатида шаклланган бўлиб, ҳозирга қадар фуқаролик (хусусий) ҳуқуқ ҳар қайси ҳуқуқий тартибда (тизимда) даставвал томонларнинг юридик тенглигига, уларнинг эрки ҳамда мулкий мустақиллигига асосланган турли тусдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солади.

Собиқ Иттифок даврида Ўзбекистонда амал қилган Гражданлик кодексларидан (1929 йил ва 1963 йил) тубдан фарқ қилган ҳолда 1997 йил 1 мартдан амалга киритилган Ўзбекистон фуқаролик Кодексининг 1-моддаси 1-қисмида биринчи мартаба хусусий ҳуқуқнинг қуйидаги асосий қоидалари қонуний эътироф этилди:

- мулкий муносабатлар иштирокчиларининг тенглиги;
- мулкнинг дахлсизлиги;
- шартноманинг эркинлиги;
- хусусий ишларга бирон-бир кишининг ўзбошимчалик билан аралашшига йўл қўйилмаслиги;

¹ Одатда барча ҳуқуқ соҳалари асосан икки асосий ҳуқуқ тизимларига ажратилади: оммавий ҳуқуқ ва хусусий ҳуқуқ тизимлари. Фуқаролик ҳуқуқи хусусий ҳуқуқ тизимида марказий урин эгаллайди. Раҳмонкулов Х.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. (ўқув қўлланма). Т: ТДЮИ, 2003.

- фуқаролик ҳуқуқлари тўққинликсиз амалга оширилишини, бузилган ҳуқуқлар тикланишини, уларнинг суд орқали ҳимоя қилинишининг таъминланиши.

Бу асосий қоидаларнинг (тамоийиларнинг) қўлланилишини чеклаш фақат қонун ҳужжатларига мувофиқ конституцион тузум асосларини ҳимоя қилиш, давлат хавфсизлиги ва мамлакат муҳофафасини таъминлаш, инсонларнинг ҳаёти ва соғлиғини ҳимоя қилиш, табиатни ва маданий бойликларни муҳофаза қилиш учун зарурият бўлган ҳоллардагина жорий этилиши мумкин.

Демак, фуқаролик ҳуқуқи иқтисодий ва юридик жиҳатдан мустақил бўлган субъектларнинг (иштирокчиларнинг) тенглиги асосида вужудга келадиган мулкӣ ҳамда номулкӣ тусдаги шахсий муносабатларни тартибга солувчи, меъёрларни ўзида мужассамлаштирган хусусий ҳуқуқ тизимида марказий ўрин эгаллаган мустақил ва асосий ҳуқуқ соҳаси ҳисобланади.

Рисола юзасидан билдирилган барча танқидий фикрлар ҳамда тақлифларнинг келгуси фаолиятимиз учун кўрсатиши мумкин бўлган ижодий самарасига умид боғлаб, уларни самимият билан қабул қиламиз.

1-БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МИЛЛИЙ ҲУҚУҚ ТИЗИМИДА ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИНИНГ УМУМИЙ ҚОИДАЛАРИ

1-§ Фуқаролик ҳуқуқи тушунчаси

Фуқаролик ҳуқуқи тушунчаси – фуқаролик ҳуқуқи фани ва манбалари, фуқаролик ҳуқуқи муносабатлари, юридик ва жисмоний шахслар, ҳуқуқ ва муомала лаёқати, васийлик ва хомийлик каби тушунчаларнинг мажмуасидан иборат.

Фуқаролик ҳуқуқи фани ва манбалари

Қундалик турмушимизда биз мулкӣ муносабатларга кирамиз ва ҳар бир ижтимоӣ муносабатни фуқаролик ҳуқуқи тармоғи тартибга солиб туради. Бундан ташқари фуқаролик ҳуқуқи тармоғи мулкӣ хусусиятларга эга бўлмаган шахсий муносабатларни ҳам тартибга солиб туради. Мулкӣ бўлмаган шахсий муносабатлар мулкӣ муносабатлардан шу билан фарқ қиладики, бунда ўзаро муносабатлар қиймат (пул) билан ифодаланмайди, балки шахснинг ўзи билан бевосита боғлиқ бўлади. Мулкӣ ва мулкӣ бўлмаган муносабатлар фуқаролик ҳуқуқига тааллуқли манбалар билан тартибга солинади ва ҳимоя этилади. Бу манбаларга Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Олий Мажлис қонунлари ва қарорлари, Президент Фармонлари ва фармойишлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарор ва фармойишлари, фуқаролик Кодекси, фуқаролик процессуал Кодекси киради.

Фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатлар

Фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатлар деб, шахслар ўртасида бўладиган ва фуқаролик-ҳуқуқӣ қоидалар билан тартибга солинадиган ижтимоӣ муносабатларга айтилади. Фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатлар шу муносабатларда қатнашувчи шахснинг эрки (ҳоҳиши) бўйича вужудга келади. Фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатлари:

1. Давлат корхоналари ўртасида;
2. Давлат корхоналари билан фуқаролар ўртасида;
3. Фуқаролар билан фуқаролар ўртасида вужудга келади.

Юридик ва жисмоний шахслар

Фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатларда қатнашувчи шахслар юридик шахсларга (корхона, ташкилот, жамоа хўжалиғи) ва жисмоний

шахсларга (фуқароларга) бўлинади. Юридик шахслар – ўзларига хос бўлган мулкга эга бўлган, ўз номларидан мулкий ва мулкрий бўлмаган шахсий ҳуқуқларга эга бўла оладиган ташкилотлардир.

Жисмоний шахслар – фуқаролар, чет эл фуқароларидир. Юридик шахслар ҳам, жисмоний шахслар ҳам қонунда белгиланган ҳуқуқларни амалга оширишлари ҳамда қонун талаб қиладиган бурчларни бажаришлари шарт. Юқорида айтилган мулкрий-ҳуқуқрий муносабатларда фуқаролик ҳуқуқлари бузилса, уларнинг эгалари судга, давлат органларига мурожаат этадилар. Давво муддати умумий (бир йилдан уч йилгача) ва қисқартирилган (6 ойгача) муддатларда бўлиши мумкин.

Ҳуқуқ ва муомала лаёқати

Фуқаролик-ҳуқуқрий муносабатларида қатнашувчи шахсларнинг асосий ҳуқуқрий хусусиятлари уларнинг ҳуқуқ ва муомала лаёқатидан иборат. Ҳуқуқ лаёқати фуқаролик-ҳуқуқрий муносабатларда қатнашувчи шахсларнинг ҳуқуқ ва бурчларига эга бўлиши лаёқатини белгилайди. Ҳуқуқ лаёқати кишининг туғилиши билан вужудга келади ва вафоти билан тамом бўлади. Муомала лаёқатига эга бўлган фуқаролар ақли расолик билан ўз ҳаракатларининг оқибатларини тушунадилар. Қонунда тўлиқ муомала лаёқатига эга бўлиш 18 ёшдан белгиланган. Қонунда тўлиқ муомала лаёқатидан ташқари тўлиқ бўлмаган муомала лаёқати ҳам кўрсатилган. Тўлиқ бўлмаган муомала лаёқати 15 ёшдан 18 ёшгача бўлганлар учун белгиланган. Рухий касаллар ва ақли заифлар, алкоголик ва наркоманлар тўла ҳажмда муомалага лаёқатсиз ҳисобланади. Бу эса суд томонидан тан олиниши зарур. Бироқ улар ҳуқуқ лаёқатидан тўлиқ фойдаланадилар.

Васийлик ва ҳомийлик

Муомалага лаёқатсиз фуқароларнинг шахсини, уларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, мулкрий ҳуқуқларни қўриқлаш мақсадида уларга васийлик ва ҳомийлик белгиланади. Васийлик – муомалага лаёқатсиз бўлган 15 ёшга тўлмаган фуқароларга, рухий касалларга ва ақли заиф фуқаролар учун белгиланади. Улар ўзларининг ҳаракатлари билан муомалага лаёқатсиз ҳисобланадилар. Уларнинг номидан васийлар ҳаракат қиладилар. Ҳомийлик эса 15 ёшдан 18 ёшгача бўлган фуқаролар учун белгиланади. Ҳомий ўзига ишонилган фуқароларга уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини

амалга оширишларида ёрдам беради. Васийлар рухий касалларни даволаш ва соғлиқларига мувофиқ шароитда асраш тадбирларини кўришлари лозим. Васийлар ва ҳомийлар ўзларининг назоратида бўлган шахсларнинг ҳуқуқларини барча муассасаларда, шу жумладан судда ҳимоя қиладилар. Васийлик ва ҳомийлик давлатнинг маҳаллий ҳокимият органлари томонидан белгиланади.

2-§ Фуқаролик ҳуқуқи тизими

Хусусий ҳуқуқ тизими таркибига кирувчи фуқаролик ҳуқуқи тизими муайян тарзда дифференциялаштирилган (табақалаштирилган) бўлиб, унинг негизини мазкур соҳа учун асосий ва умумий ҳисобланган қоидалар ташкил этади. Фуқаролик ҳуқуқининг умумий қисми фуқаролик ҳуқуқлари тушунчаси, уларнинг вужудга келиши, уларни амалга ошириш ва ҳимоя қилиш, фуқаролик муомаласи субъектлари ва объектлари, шунингдек фуқаролик ҳуқуқий муносабатларига нисбатан татбиқ этиладиган муҳдатлар ҳамда умумий тартибда қўлланиладиган айрим бошқа асосий қоидаларни ўз ичига олади. Ушбу қисм умум назарий, амалий, ва шунингдек тизимни тартибга солувчи омил сифатида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, унинг таркибидаги асосий қоидалар барча бошқа фуқаролик ҳуқуқий нормаларини қўллашда бевосита ёки билвосита эътиборга олинади.

Шу нуқтаи-назардан қараганда, барча қолган нормалар фуқаролик ҳуқуқининг махсус қисмини ташкил қилади, дейиш мумкин. Лекин, бундай ёндошув фуқаролик ҳуқуқига нисбатан тўғри бўлмайди. Чунки, фуқаролик ҳуқуқи нормаларининг хилма-хиллиги ва кўплиги, муқаррар равишда атрофлича, кенг дифференциациялашни талаб қилади. Авваламбор, фуқаролик ҳуқуқи соҳаси соҳа ости – жуда йирик бўлган, умумий қоидалар негизда вужудга келган бир турдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи нормалар гуруҳларига бўлинади.

Ўзбекистонда фуқаролик ҳуқуқи бешта ана шундай соҳа ости гуруҳларга ажратилган:

1. **Мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар.** Бу соҳа ости ҳуқуқлари мулкий муносабатлар иштирокчиларига ашёни (мол-мулкни) мулкий муомаланинг зарурий дастлабки шарт ва натижаси сифатида қарашли, тегишли эканлигини расмийлаштиради.

2. **Мажбурият ҳуқуқи.** Мулкий муомалани бевосита расмийлаштирувчи мазкур соҳа ости, ўз навбатида, иккиси учун ҳам ягона бўлган умумий қисм негизда шартнома – кичик соҳа ости ҳамда

шартномадан ташқари (деликт) кичик соҳа ости ҳуқуқларига ажратилган. Шартномавий мажбуриятлар мақсадий йўналтирилганлигига қараб, мол-мулкни мулк қилиб беришга, фойдаланиш учун топширишга, иш бажаришга, хизматлар кўрсатишга, биргаликда фаолият юритишга қаратилган, шунингдек бир томонлама хатти-ҳаракатлардан (битимлардан) келиб чиқадиган мажбуриятларга бўлинади. Иккинчи кичик соҳа ости ҳуқуқлари деликт ҳамда асоссиз бойлик орттириш оқибатида келиб чиқадиган мажбуриятлардан иборат. Умуман олганда, мажбурият ҳуқуқи фуқаролик ҳуқуқининг жуда синчиклаб (батафсил) тартибга солинган қисми ҳисобланади.

3. Интеллектуал мулк институтини (ижодий фаолият натижаси бўлмиш номоддий объектларнинг фан, адабиёт ва санъат асарлари, ихтиро ва фойдали моделлар ва ҳоказоларнинг тегишлилигини ҳамда фойдаланиш ҳолатини расмийлаштирувчи ҳуқуқлар) ва фуқаролик муомаласи қатнашчилари, товарлар, ишлар ва хизматларни шахсийлаштириш воситалари – саноат мулки институтини (саноат намуналари, фирма номи, товар белгиси, хизмат кўрсатиш белгиси) ва ҳоказоларнинг ҳуқуқий ҳолатини белгиловчи ҳуқуқларни ўз ичига оладиган мутлоқ ҳуқуқлар.

4. Фуқароларнинг вафотидан кейин уларнинг мол-мулкнинг бошқа шахслар ихтиёрига ўтишини тартибга солувчи ворислик ҳуқуқи.

5. Номоддий (шахсий номулкий) неъматлар ҳимоясига (фуқаролар ва юридик шахсларнинг шаъни, ҳаёти, соғлиғи, шахсий дахлсизлиги ва ҳоказоларни ҳимоя қилишга) қаратилган ҳуқуқлар.

Юқорида кўрсатиб ўтилган соҳа ости ҳуқуқлари институтлар ва ёрдамчи институтлардан (субинститутлардан) ташкил топади. Институтлар-ижтимоий муносабатларнинг бир турдаги унчалик йирик бўлмаган гуруҳларини тартибга солувчи нормалар (ҳуқуқлар) мажмуасидан иборат. Масалан, мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар соҳа остида мулк ҳуқуқи, чекланган ашёвий ҳуқуқлар, уларни ҳимоя қилишнинг ашёвий ҳуқуқий усуллари каби институтлар мавжуд. Институтлар ўз навбатида нормаларнинг анча кичик бўлган мажмуаларига – ёрдамчи институтларга ажратилган. Масалан, шартнома мажбуриятлари институтлари мажбуриятларнинг алоҳида турлари тўғрисидаги қоидаларни ўз ичига олган ёрдамчи институтларга, жумладан, олди-сотди шартномаси институти чакана олди-остди, маҳсулот етказиб бериш, контрактация, энергия таъминоти каби ёр-

дамчи институтларга, мулк ижараси институти – прокат, транспорт воситалари ижараси, корхона ижараси, лизинг каби ёрдамчи институтларга бўлинади. Институтлар ва ёрдамчи институтлар ҳам ўзларининг умумий қондаларига эга бўлиб, ушбу қондалар нормаларнинг юридик жиҳатдан бир турлилигидан далолат беради.

Таъкидлаш лозимки, бир пайтнинг ўзида соҳа ости умумий қондалари мазкур соҳа ости таркибига кирувчи институт ҳақидаги қондаларга, улар эса ёрдамчи институт қондаларига асос бўлиб хизмат қилади. Масалан, мажбуриятлар ва шартномалар тўғрисидаги умумий қондалар олди-сотди ва мулк ижараси шартномаларига (институтларига) ҳамда маҳсулот етказиб бериш, прокат каби шартномаларнинг алоҳида кўринишларига (субинститутларга) тааллуқлидир. Шу аснода олди-сотди шартномаси тўғрисидаги умумий қондалар маҳсулот етказиб бериш ва контрактация шартномаларини, мулк ижараси шартномаси умумий қондалари прокат ва лизинг шартномаларини тартибга солади.

3-§ Фуқаролик ҳуқуқининг ҳуқуқ тизимида тутган ўрни

Мустақилликкача собиқ совет ҳуқуқи тизими сифатида шаклланган ва ривожланиб келган бир неча ўнлаб мустақил ҳуқуқий соҳаларни ўз ичига олган ҳуқуқий тизимнинг асосий жиҳати уни ташкил этувчи элементларнинг (тизим остилар ҳуқуқларининг) кўп турлилиги ва уларнинг умумий, анъанавий бўлган хусусий ҳамда оммавий ҳуқуқ тизимларига ажратилмаганлигида акс этар эди. Бундай ёндошувнинг афзалликлари қаторида ҳуқуқ билан тартибга солинадиган ҳар турли ижтимоий муносабатларнинг ўзига хос хусусиятларини юқори даражада ҳисобга олиш имкониятини, уларнинг бирмабир тармоқланган ҳолда белгиланганлигини кўрсатиш мумкин. Лекин бу ўз навбатида вужудга келган ушбу тизимнинг ғоят катталашиб кетишига ва тартибга солишда муайян қийинчиликларнинг юзага келишига, ҳуқуқий мажмуаларнинг алоҳида соҳаларини ажратиш заруратининг туғилишига олиб келди. Аксарият ҳолларда бу муаммолар ечимини ҳал қилишда бир неча ҳуқуқий соҳаларни режали иқтисодиётга мослаштириб бир-бирига қўшиш орқали янги мажмуалар яратишдан ахтаришди.

Маълумки, ҳар қайси ҳуқуқий тизимнинг асосий вазифаси фақат алоҳида ҳуқуқ соҳалари ва улар доирасини ажратишдангина эмас, балки ижтимоий муносабатларни тартибга солишда уларнинг

ягона мажмуа сифатидаги умумий таъсирини таъминлашдан ҳам иборат. Шунинг учун ҳуқуқ тизими уни ташкил қилувчи элементларнинг ижтимоий-иқтисодий ва ташкилий-ҳуқуқий омилларига таъянган ички мувофиқлиги билан тавсифланиши керак.

Илгариги (собиқ иттифоқ давридаги) ҳуқуқий тартибот у ёки бу даражада ана шу мақсадларга эришди. Ҳуқуқий соҳалар тизимининг ўша даврдаги юқори қисмида конституциявий (давлат) ҳуқуқ жой эгаллаган ўзига хос “пирамида” кўринишида шаклланди ва ривожланди. Мазкур пирамиданинг қуйи қатламлари конституциявий ҳуқуқга бўйсундирилди – фуқаролик, жиноят, маъмурий процессуал ҳуқуқ соҳалари ташкил қилди. Ўз навбатида улардан бошқа ҳуқуқий соҳалар (масалан, фуқаролик ҳуқуқидан оила ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи; маъмурий ҳуқуқдан молия, банк ва солиқ ҳуқуқи) ажралиб чиқди. Шундай қилиб, мазкур ҳуқуқ тизими юқоридан қуйигача тағтомиридан оммавий қоидалар билан тўйинтирилди. Моҳиятан қараганда, жамият ва унинг аъзолари ҳаётининг барча жабҳаларига давлатнинг бундай йўсиндаги аралашувидан кўзланган мақсад, авваламбор давлат ҳамда жамият манфаатларини устувор тарзда ҳимоя қилишга қаратилган эди. Бундай ёндошув, биринчидан, “давлатлаштирилган” иқтисоднинг маъмурий-режали характерига, иккинчидан, ўша давлатнинг ижтимоий ҳаётдаги тутган ҳал қилувчи мавқеига тўла мослаштирилган эди.

Мамлакатимизнинг иқтисодий ва ижтимоий тузумида амалга оширилган туб ислохотлар бу тизимни ўзгартирди. Натижада янгидан шаклланган ҳозирги ҳуқуқий тизим асосининг хусусий ҳуқуқий негизлари тикланди. Бир сўз билан айтганда, эски тизим ўрнини хусусий ҳуқуқий ва оммавий ҳуқуқий ёндошувлар тенглигига асосланган янги ҳуқуқ тизими эгаллади. Бу тизимда иккита ўзаро ҳаракат қилувчи, лекин бир-бирига қарам бўлмаган, кўпгина алоҳида ҳуқуқий соҳалар ва уларнинг гуруҳларини ўз ичига камраб олган хусусий ҳамда оммавий ҳуқуқ тизимлари вужудга келди. Таъкидлаш жоизки, ушбу ҳуқуқ тизимини ташкил этувчи бу иккита мустақил ҳуқуқий тизимлар ҳозирда шаклланиш ва ривожланиш жараёнини бошидан кечирмоқда. Шуниси аниқки, янги ҳуқуқ тизими мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар мазмун-моҳиятига, ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини шакллантириш вазифаларига тўлиқ мос келади. Бу тизимнинг яхлитлиги ва мувофиқлиги унинг элементларини бир-бирига бўйсундириш орқали эмас, балки аксинча, умумий ҳуқуқий принциплари, шунингдек ҳу-

ҳуқуқий соҳаларни бир-биридан ажратиш учун хизмат қилувчи мезонлари бирлиги асосида таъминланади. Шак-шубҳасиз, бундай ҳолатнинг ижтимоий-иқтисодий негизини шахс ҳуқуқлари ва эркинликларининг ҳамда бозор муносабатларининг устувор роли ташкил этади.

Хусусий ҳуқуқ ёхуд хусусий ҳуқуқни тартибга солишнинг асосида фуқаролик ҳуқуқи туради. Шу билан унинг ҳуқуқ тизимида хусусий, авваламбор, мулкӣ муносабатларни тартибга солишга йўналтирилган асосий, таянч соҳа сифатидаги ўрни белгиланади. Зотан, фуқаролик ҳуқуқининг умумий нормалари (меъёрлари) ва принциплари, агарда махсус қонунчиликда тўғридан-тўғри кўрсатма, чекловлар бўлмаса-да, хусусий ҳуқуқ доирасига кирувчи барча муносабатларни тартибга солишда қўлланиши мумкин. Бу биринчи навбатда оила ҳуқуқига тааллуқли бўлиб, оила тўғрисидаги қонун ҳужжатлари билан тартибга солилмаган оила аъзолари ўртасидаги мулкӣ ва шахсий номулкӣ муносабатларга нисбатан фуқаролик қонун ҳужжатлари оилавий муносабатларнинг моҳиятига зид келмаган тақдирдагина қўлланилади (ЎзР Оила кодексининг 6-моддаси). Бундай ҳолатни бевосита меҳнат, экология, қишлоқ хўжалик ҳуқуқлари институтлари билан боғлиқ хусусий ҳуқуқӣ муносабатларнинг тартибга солиниши жараёнида ҳам кузатиш мумкин. Бирок, меҳнат ҳуқуқининг ёхуд оила ҳуқуқининг нормалари (меъёрлари) ҳеч бир шароитда фуқаролик-ҳуқуқӣ тартибга солиш доирасида татбиқ этилмайди.

Ҳозирги пайтда фуқаролик ҳуқуқининг ҳаракат (амал қилиш) доираси кенгайиб бормоқда. Масалан, ердан, табиат объектларидан фойдаланиш ёки оила муносабатларини тартибга солиш, бошқарувчи билан уни ёллаган компания ўртасидаги ўзаро муносабатлар кўп ҳолларда фуқаролик ҳуқуқи нормалари асосида амалга оширилмоқда. Бу эса фуқаролик ҳуқуқининг бозор муносабатларини шакллантирувчи самарали восита сифатидаги ижтимоий қимматининг ошиб бораётганидан далолатдир.

Ҳулоса қилиб айтиш мумкинки, фуқаролик ҳуқуқи хусусий ҳуқуқ тизимида ва умуман қўплаб мулкӣ ва номулкӣ муносабатларнинг ҳуқуқӣ асосларини белгилашда марказий ҳамда ҳал қилувчи ўринни эгаллайди.

2-БОБ. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ ПРЕДМЕТИ ВА МУАММОЛАРИ

1-§ Фуқаролик ҳуқуқи предмети тушунчаси

Фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар унинг предметини ташкил этади.

Биринчидан, бу муносабатлар мулкий муносабатлар бўлиб, улар мол-мулк, моддий бойликлар билан боғлиқ ҳолда вужудга келади.

Иккинчидан, бу муносабатлар мулк билан боғлиқ шахсий номулкий муносабатлар ҳисобланиб, айрим ҳолларда, улар мулкий муносабатлар билан боғлиқ бўлмайди.

Ана шу иккита гуруҳ муносабатлари фуқаролик ҳуқуқининг предмети ҳисобланади. Ҳар иккала гуруҳ муносабатларини ушбу муносабатлар иштирокчиларининг тенглиги, эркинлиги, эрklarининг дахлсизлиги, мулкий мустақиллиги – уларнинг хусусий ишларига бирон-бир кишининг ўзбошимчалик билан аралashiшига йўл қўйилмаслигидан келиб чиқадиган ҳолат бирлаштиради. Бошқача айтганда, бу муносабатлар – хусусий ҳуқуқ субъектлари ўртасида вужудга келадиган хусусий муносабатлардир.

Мулкий, шунингдек номулкий муносабатлар, агарда улар юқорида санаб ўтилган хусусиятларни ўзларида ифода этмаса, унда фуқаролик ҳуқуқининг предметига кирмайди ва табиийки унинг нормалари билан тартибга солинмайди. Бир тарафнинг иккинчи тарафга маъмурий ёки бошқача услубда бўйсунishiга асосланган, шу жумладан солиқ, молиявий муносабатларга нисбатан фуқаролик ҳуқуқи нормалари қўлланилмайди. Айнан шу сабабдан давлат органлари ўртасида давлат ва бошқа оммавий мулкни бошқариш бўйича вужудга келадиган муносабатлар ҳам фуқаролик нормалари таъсири доирасидан ташқарида бўлади.

Фуқаролик ҳуқуқи предмети таркибига кирувчи мулкий муносабатлар, ўз навбатида – мол-мулкнинг маълум шахсларга тегишлилиги билан боғлиқ бўлган муносабатлар ҳамда мол-мулкни бошқариш ёхуд уни бир шахсдан бошқа шахсга ўтиши билан боғлиқ бўлган муносабатларга бўлинади. Юридик жиҳатдан ушбу тасниф (бўлиниш) ашёвий корпоратив ва мажбурият ҳуқуқлари (муносабатлари) деган даражалар (категориялар) ёрдамида тавсифланади.

Фуқаролик ҳуқуқининг предмети ҳисобланган шахсий номулкий муносабатлар ўз навбатида – мулкий муносабатлар билан боғлиқ бўлган ҳамда мулкий муносабатлар билан боғлиқ бўлмаган муносабатларга бўлинади.

Фуқаролик ҳуқуқининг предметини ташкил этувчи ушбу муносабатлар доираси Ўзбекистон Республикаси фуқаролик кодексининг

2-моддаси 1-қисмида белгиланган. Бунга мувофиқ “Фуқаролик қонун ҳужжатлари фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг ҳуқуқий ҳолатини, мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларнинг интеллектуал фаолият натижаларига бўлган ҳуқуқларнинг вужудга келиши асослари ҳамда уларни амалга ошириш тартибини белгилайди, шартнома, шахсий шартнома мажбуриятлари ва ўзга мажбуриятларни, шунингдек бошқа мулкӣ ҳамда у билан боғлиқ бўлмаган шахсий муносабатлар ҳам тартибга солинади”. Мазкур модданинг 4-қисмида фуқаролик қонун ҳужжатлари билан номулкий ва мулкӣ муносабатлар билан боғлиқ бўлмаган шахсий муносабатлар ҳам тартибга солиниши назарда тутилган.

Демак, фуқаролик ҳуқуқи тартибга солинадиган ижтимоӣ муносабатлар доираси ўзининг кенг қамровлилиги билан ажралиб туради.

Амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ, фуқаролик ҳуқуқӣ предмети тартибини ташкил қилувчи муносабатлар доираси анча кенгайтирилди. Фуқаролик кодексининг 2-моддаси 1-қисмида назарда тутилган фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг ҳуқуқӣ ҳолатини, мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларнинг вужудга келиши ва уларни амалга ошириш тартиби бевосита ташкилий масалаларни ҳал қилиш билан боғлиқ¹. Қонунлар, қонуности ҳужжатларида белгиланган ва ўзларининг Низом ҳамда таъсис ҳужжатларида назарда тутилган ҳуқуқӣ мақомларига мувофиқ фуқаролик муомаласида иштирок этувчилар, ўзларига тегишли мулк ҳуқуқи ва ашёвий ҳуқуқлардан фойдаланиб, мулкӣ муносабатларни ўрнатиш мақсадида турли ташкилий масалаларни ҳал қилишга ҳаракат қилдилар, яъни ташкилий-ҳуқуқӣ муносабатларда иштирок этадилар. Таъкидлаш лозимки, демак фуқаролик ҳуқуқи фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг тенглиги тамойилига асосланган ушбу борадаги ташкилий-ҳуқуқӣ муносабатларни ҳам тартибга солади².

2-§ Мулкӣ муносабатлар – фуқаролик ҳуқуқининг предмети сифатида

Мулкӣ муносабатлар фуқаролик ҳуқуқи предметининг асосий ва катта қисмини ташкил этади. Улар товар хусусиятларига эга бўлган моддий неъмат мол-мулк билан боғлиқ ҳолда (унинг асосида) вужудга келади.

¹ Х.Р. Раҳмонқулов Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. (Ўқув қўлланма) - Т.: ДҶОИ, 2003. 10-6.

² Ўша асар. 10-6.

Бундай неъматларга нафақат қўл билан ушлаб ёки кўриш орқали мавжудлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин бўлган ашёвий, шу билан бир қаторда баъзи ҳуқуқлар¹ (масалан, банк омонати ўзида омонати қўйилган пул суммасини эмас, балки омонатчининг банкдан талаб қилиш ҳуқуқини ифода этади) ҳам тааллуқли бўлади. Мулкий муносабатлар, шунингдек ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатиш натижалари бўйича ҳам вужудга келиши мумкин. Лекин, бу натижалар ҳар доим ҳам ашёвий натижалар кўринишида бўлавермайди. Масалан, йўловчи, багаж ва юк ташиш, омонат сақлаш, маданий-маиший хизмат кўрсатиш кабилар шулар жумласидан. Демак, бундай натижалар ҳам товар шаклига эга бўлади.

Мулкий муносабатлар юридик категория ҳисобланмайди. Улар ўз ҳолича юридик тусга эга эмас. Ўзининг ижтимоий табиатига кўра улар ҳуқуқий тартибга солинадиган, яъни ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштириладиган иқтисодий муносабатлардир. Ушбу муносабатларда товар хўжалиги, бозор иқтисодиёти гавдаланади. Бунда улар мазкур хўжалик муносабатларининг турғунлиги, барқарорлиги(статикаси)ни, яъни моддий неъматларнинг ўзлаштирилганлиги ҳамда тааллуқлилигини, шу билан бирга унинг ҳаракати(динамикаси)ни, яъни товарлар алмашуви жараёнини акс эттиради. Зеро, ҳар иккала жиҳат (статика ва динамика) бир-бири билан чамбарчас боғлиқ ва улар ўзаро бир-бирини тақозо этади: товар алмашуви иштирокчилар томонидан унинг объектлари (ашёлари, ишлари, хизматлари)ни ўзлаштирмасидан туриб, мумкин бўлмаганидек, ўзлаштириш ҳам кўп ҳолларда товар алмашуви натижасидагина амалга оширилади.

Мулкий муносабатлар қуйидаги умумий белгилар билан тавсифланади:

Биринчидан, ушбу муносабат иштирокчилари мулкий жиҳатдан мустақилдирлар. Бу уларга мол-мулкни мустақил тарзда тасарруф қилиш ва шу билан биргаликда ўзларининг ҳаракатлари ҳамда ҳаракат натижалари учун мустақил мулкий жавобгар бўлиш имкониятларини беради. Иккинчидан, умумий ҳолида кўра, улар товар-пул хусусиятларига эга бўлиб, эквивалент – ҳақ эвазига амалга оширилади. Албатта, айрим ҳолларда мулкий муносабатлар ҳақсиз, текис, масалан, ҳада, ссуда асосида вужудга келиши ҳам мумкин. Лекин,

¹ Бундай ҳуқуқлар Қадимги Рим ҳуқуқида ҳам маълум бўлиб, улар “res incorporatae”, яъни “номоддий ашёвий” деб аталган.

ушбу муносабатлар иккиламчи, яъни эквивалент – ҳақ эвазига амалга ошириладиган мулкӣ муносабатлардан келиб чиқадиган ҳосила муносабатлар бўлиб, товар алмашувининг оддий шакли ҳисобланмайди. Учинчидан, мулкӣ муносабатлар иштирокчилари тенг ҳуқуқли ва мустақилдирлар. Улар товар эгалари сифатида мустақил бўлганликлари боис, бир-бирларига маъмурий ёки бошқа бир ҳоқимият тарзида бўйсунмайдилар.

Юқоридан санаб ўтилган белгилардан кўриниб турибдики, фуқаролик ҳуқуқи предмети таркибига кирувчи мулкӣ муносабатлар товар-пул характерига эгаллиги билан шартланади. Демак, ўзида ана шу белгиларни мужассамлаштирмаган бошқа тусдаги (нотовар табиатга эга бўлган) мулкӣ муносабатлар (масалан, солиқ, бюджет ва бошқа молиявий муносабатлар, маъмурий муносабатлар; умуммиллий (давлат) мулкӣ бўлган ер ва бошқа табиат объектларидан фойдаланиш бўйича муносабатлар ва ш.к.) фуқаролик ҳуқуқининг предмети бўлиб ҳисобланмайди ва уларга нисбатан фуқаролик қонун ҳужжатлари қўлланилмайди.

Товар хўжалигининг барқарорлиги (статикаси) муносабатлари, яъни моддий бойликларнинг ўзлаштирилганлиги, тааллуқлилиги мулкӣ муносабатларнинг у ёки бошқа иштирокчилари томонидан ашёнинг эгалланганлигини, аниқроқ айтганда, уларнинг муайян ашёнинг мулкдори эканлигини англатади. Статика муносабатлари икки тарафлама табиатга эгаллиги билан изоҳланади, яъни, биринчидан, мулкдорнинг ўзига тегишли ашёга бўлган муносабати ва иккинчидан, ушбу ашё бўйича мулкдор ва барча бошқа шахслар ўртасида вужудга келадиган муносабатни ифодалайди.

Ашёга (муайян мол-мулкка) шахснинг муносабати меъёрдаги хўжалик фаолиятини белгиловчи шарт ҳисобланади. Шу маънода агар ҳар бир шахснинг бошқа мулкка нисбатан ўз мулкига бўлган алоҳида, оқилона муносабатини эътиборга оладиган бўлсак, хўжалик фаолиятининг юқори самарасини ҳам айнан ана шу омил белгилашига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Зеро, ашёга хўжасизларча, бегоналаштириш асосидаги ёндошув, шак-шубҳасиз, иктисодий натижаларнинг кутилган даражада бўлишини таъминлаб бера олмайди. Бизга маълумки, меҳнаткашларни ёлланма ишчиларга айлантирган давлатлаштирилган иктисодиёт (собик иттифоқ давридаги тизим) тажрибаси бунга тасдиқлаган.

Бундан ташқари шахснинг ўз мулкидан эркин, ўз ҳоҳишига кўра фойдаланиши ва бунда бошқа бировларнинг асоссиз аралашу-

вига йўл қўйилмаслиги хўжалик фаолиятини тўғри ташкил этиш ҳамда амалга оширишда муҳим аҳамият касб этади. Бу ўринда мулккий (ашёвий) муносабатларнинг иккинчи тарафи – мулкдор билан барча бошқа шахсларнинг ашё (мол-мулк) бўйича юзага келадиган муносабати намоён бўлади. Айтиш жоизки, мулкдорнинг ўз мулкидан (ўзига тегишли ашёдан) фойдаланиши бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан кўриқланидиган манфаатларини бузмаслиги шарт. Ўз навбатида бошқа шахслардан (шунингдек давлатдан) ҳам мулкдорнинг ўз мулкидан мустақил тарзда қонунларда назарда тутилган ҳоллар, шартлар ва доирада фойдаланишига имконият яратиб беришлари, тўсқинлик қилмасликлари талаб қилинади. Ушбу муносабатда мулкдор ўз мулкига эгалик қилиши, ундан фойдаланиши ва уни тасарруф этишига номуайян доирадаги мажбур шахсга қарши турганлиги сабабли, бундай муносабатнинг мутлоқ характери (табиати) хусусида сўз бориши, табиий.

Юридик жиҳатдан мулккий муносабатлар моддий. бойликларнинг тегишлилиги бўйича мулккий (ашёвий) ҳуқуқий муносабатлар сифатида эътироф этилади ва расмийлаштирилади. Улар мулк муносабатлари ва ўзга (чекланган) ашёвий ҳуқуқларга бўлинади. Мулк муносабатлари ашёдан фойдаланиш бўйича қонуний барча имкониятларга эга бўлган мулкдорга ушбу ашё(мулк)нинг тегишли эканлигини ифода этади. Ўзга ашёвий ҳуқуқлар эса мулкдор билан бир қаторда, у билан бир вақтда бошқа (ўзга) шахсларнинг ҳам фойдаланиши мумкин бўлган мулкдор мулкнинг ҳуқуқий ҳолатини белгилайди.

Товар хўжалиги ҳаракати (динамикаси) муносабатлари, яъни моддий бойликларнинг бир эгадан бошқасига ўтиши, одатда иштирокчилар томонидан муайян мол-мулкни бегоналаштириш (тасарруф қилиш) ва қўлга киритиш билан боғлиқ бўлади. Юридик жиҳатдан улар мажбуриятлар (мажбурият муносабатлари) ёрдамида расмийлаштирилади. Бундай муносабатлар ҳар доим товар-пул алоқаларининг аниқ иштирокчилари – алоҳида, мустақил бўлган товар эгалари ўртасида вужудга келади ва шунинг учун ҳам нисбий характерга (табиатга) эга бўлади.

Кўпинча мажбурият муносабатлари товар эгаларининг товарларни (ашёларни, иш ва хизматлар натижалари ва ҳуқуқларини) тасарруф қилиш ва (ёки) қўлга киритиш тўғрисидаги келишуви (шартнома) асосида вужудга келади. Баъзида мажбуриятлар иштирокчилар ўртасида келишув бўлмаган ҳолларда ҳам, масалан, бир шахс томонидан бошқасига мулккий зарар етказиш оқибатида (де-

ликт) ёки асоссиз бойлик орттириш натижасида келиб чиқади. Шундай қилиб, товар алмашуви мазмунини ташкил қилувчи иқтисодий муносабатларнинг юридик шакли сифатида мажбуриятлар шартномавий ва шартномадан ташқари мажбуриятларга бўлинади.

Моддий бойликларнинг бир шахсдан бошқаси ихтиёрига ўтиши нафақат мажбуриятлар шаклида, шу билан бирга, вафот этган фуқароларнинг мулкани мерос олиш асосида эгаллаш, юридик шахсларни қайта ташкил этиш ва тугатиш орқали ҳам амалга ошириш мумкин. Бунда моддий бойликларнинг янги эгаларига ўтиши ўлим ёки аввалги эгаларининг ўз фаолиятларини бекор қилиши, яъни уларнинг мулкий муносабатлар доирасидан чиқиб кетиши, йўқолиши билан боғлиқ бўлади.

Тараққий этиб бораётган бозор иқтисодиёти шароитидаги товар алмашувининг табиий ривожини ўз навбатида мулкий муносабатларнинг ҳам мураккаблашиб боришига ва оқибатда уларнинг янги кўринишларининг амалиётга кириб келишига сабаб бўлади. Бундай муносабатлар каторига корпорация (компания) ларнинг хусусий мулкани бажариш бўйича вужудга келадиган муносабатларини кўрсатиш мумкин. Улар одатда, мулкий муомалада доимий ва профессионал фаолият кўрсатиш учун ташкил қилинган хўжалик жамиятлари ва ширкатлари, шунингдек ишлаб чиқариш кооперативларини бошқариш жараёнида юзага келади. Иштирокчилари томонидан махсус тузилган ушбу ташкилотлар ўзи-ўзини бошқариш ҳамда қатъий белгиланган аъзолик принциплари асосида фаолият юритиб, улар ўртасидаги муносабатлар, асосан мулкий тусда бўлиши билан изоҳланади. Мулкий муносабатларнинг бундай кўринишининг юридик шакли корпоратив (аъзолар) ҳуқуқий муносабатлар бўлиб ҳисобланади. Корпоратив муносабатлар ўз мазмун-моҳияти билан мажбуриятларга яқин туради. Чунки улар ҳам корпорациянинг ҳар аъзосининг ўзaro ҳамда корпорация билан муносабатини расмийлаштирганлиги боис нисбий ҳарактер(хусусият)га эга бўлади. Бирок корпоратив мажбуриятлар фақат муайян ташкилотлар иштирокчилари ўртасидагина вужудга келиб, бошқа субъектлар учун тааллуқли бўлмаслиги билан фарқланади. Кўпинча, биринчи қарашда корпорация аъзолари, иштирокчиларининг ўзaro алоқаларигина ташкиллаштиришга қаратилгандек бўлиб кўринадиган корпоратив муносабатлар, аслида бевосита корпоратив мулкдан фойдаланиш, уни бошқариш мақсадидан келиб чиқади. Таъкидлаш лозимки, юридик шахс сифатида ташкил этилган корпорациянинг (умуман шундай

ташкилотнинг) фаолияти ва ушбу асосда вужудга келган муносабатлар ўз мазмун-моҳияти билан, авваламбор аниқ мулккий йўналишга эга бўлади.

Айнан ана шу ҳолат корпоратив муносабатларни мажбурият муносабатларининг бир кўриниши деб тавсифлашга имкон беради.

3-§ Фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинадиган шахсий номулкий муносабатлар

Мулккий муносабатлар бир қаторда улар билан боғлиқ бўлган ҳамда боғлиқ бўлмаган икки туркумдан иборат шахсий номулкий муносабатлар ҳам фуқаролик ҳуқуқининг предмети ҳисобланади.

Мулк билан боғлиқ бўлган шахсий номулкий муносабатлар жумласидан интеллектуал (ақлий) ижод натижаларини (фан, адабиёт ва санъат асарларини, ихтиро, саноат намуналари, ЭҲМ учун дастурларни ва ш.к.), шунингдек товарлар, ишлар, хизматлар ҳамда уларнинг эгаларини хусусийлаштириш(индивидуаллаштириш)га асос бўладиган воситаларни (фирма номини, товарлар, хизматлар ва ишлар белгиларини) яратиш ва асосан, улардан фойдаланиш бўйича вужудга келадиган муносабатлар киради.

Ижтимоий муносабатларнинг ушбу гуруҳига ҳос бўлган асосий хусусияти (муҳим жиҳати) улар объектларининг номоддий табиатида намоён бўлади. Мазкур объектлар ўзларида ғояларни, фикрларни, киёфаларни, размларни ифода этиб, моддий шаклларда гавдаланади. Шундай бўлишига қарамай, улар ўз яратувчиларидан ажралмайдилар. Айнан ана шунда номулкий муносабатларнинг мулккий муносабатлар билан ўзаро алоқаси яққол кўзга ташланади. Лекин, номулкий муносабатлар ҳеч бир ҳолатда ўзларининг асосий жиҳатини, яъни номулкий табиати(моҳияти)ни йўқотмайди. Зеро, мазкур муносабатлар товар алмашуви жараёнини бошидан кечирмасдан ҳам, моддий шаклдаги мулк кўринишига эга бўлмаган ҳолда мавжуддир. Чунки, фан, адабиёт ва санъат асарига ёки ихтирога муаллифлик унинг товар сифатида муомалага киритилишидан қатъи назар вужудга келади. Номулкий муносабатлар жамият ижтимоий ҳаётида муҳим рол ўйнайди ва бунда улар номоддий объектларнинг яратувчиларини ёки намояндаларини оммавий тарзда давлат томонидан “муаллифлар” ёхуд “ушбу объект эгалари” деб эътироф этилиши(тан олинishi)га ва улар манфаатларнинг ҳар қандай тажовуздан ҳимоя

қилинишига асосланади. Шунинг учун номулкий муносабатлар мутлақ ҳаракатга эга бўлади.

Бундан ташқари, ушбу муносабатларнинг мулкый табиати доимо номоддий объектлардан келиб чиқиши сабабли, уларнинг мавжудлигига бевосита боғлиқ бўлади. Айни вақтда, уларнинг мулкый табиатга эга бўлиши, номоддий муносабатларни фуқаролик-хуқуқий жиҳатдан тартибга солиш имкониятини яратади.

Мазкур муносабатлар алоҳида хуқуқий расмийлаштиришни талаб қилади. Бу номоддий бойликлар яратувчиларининг (эгаларининг) ашёвий хуқуққа яқин бўлган хуқуқ эгаси, деб тан олиш билан амалга оширилади. Ушбу хуқуқлар муаллифлик ва патент хуқуқи, шунингдек саноат мулки институти хуқуқи билан тартибга солинади.

Фуқаролик хуқуқи предмети жумласига инсоннинг ўзидан ажратиб бўлмайдиган хуқуқ ва эркинликлар ҳамда бошқа номоддий бойликларни ҳимоялаш ҳам киради. Буларга инсоннинг ҳаёти ва соғлиғи, унинг обрў-эътибори, кадр-киммати, шаъни, шахсий ва оила сири, номга бўлган хуқуқ, шахсий ҳаёти дахлсизлиги ва ш.к. мисол қилиб келтириш мумкин. Таъкидлаш лозимки, тилга олинган бу номоддий бойликлар фақат шахсий, номулкий мазмун-моҳиятдагина мавжуд бўлиб, ҳеч қачон товар муомаласи (алмашуви) объекти сифатида ҳаракат қила олмайдилар. Зеро, улар ҳар бир инсон, шахс билан чамбарчас боғлиқ, ундан ажралмайди, бошқа шахсларга берилмайди.

Фуқаролик хуқуқи номоддий бойликларнинг эгаларга тегишли бўлган хуқуқлари ва манфаатларини суд орқали ҳимоя қилиш, бузилган хуқуқларини тиклаш, етказилган маънавий зарарни мулкый қоплаш каби воситалар (усуллар) билан муҳофаза қилади. Бироқ, ҳимоянинг фуқаролик-хуқуқий воситалари ёрдамида бундай муносабатларнинг (ёхуд номоддий бойликлар) муҳофазаланиши ҳам уларнинг тамомила фуқаролик хуқуқи билан тартибга солинишидан далолат бермайди.

Шу маънода, баъзи хуқуқшунос олимларнинг фикрларига мувофиқ қиладиган бўлсак, бунга ишонч ҳосил қилишимиз мумкин. Масалан, таниқли хуқуқшунос, цивилист олим О.С.Иоффенинг таъкидлашича, мулкый муносабатлар билан боғлиқ бўлмаган номулкий муносабатлар фуқаролик хуқуқи билан фақат муҳофазаланади

ва ҳимояланади, лекин тартибга солинмайди¹. Ўз навбатида ушбу фикр танқид остига олинган бўлиб, унга хусусан ҳимоя (муҳофаза) ҳуқуқини тартибга солишнинг шаклларида бири ҳисобланиши, шунингдек бундай ажралмас ҳуқуқ эгаси уни тасарруф қилиш имкониятларидан ҳам фойдалана олиши мумкинлиги кўрсатиб ўтилган. Бунга кўра, номоддий объектларни ҳимоялаш ҳуқуқи-фуқаролик ҳуқуқлари жумласига кирувчи, фуқаролик-ҳуқуқи тартибга солиш механизмининг бир элементи ҳисобланади.

Ушбу талқинга асосланган ҳолда амалдаги фуқаролик қонунчилиги номоддий муносабатлар ва мулкий муносабатлар билан боғлиқ бўлмаган шахсий муносабатлар фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинишини белгилаб беради (ЎРФК 2-м, 4-к.) Бинобарин, номоддий муносабатлар тўғридан-тўғри фуқаролик ҳуқуқининг предмети сифатида эътироф этилади.

4-§ Фуқаролик ҳуқуқи предмети таркибига кирувчи ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар²

Маълумки, ҳар қандай ишлаб чиқариш, шунингдек бевосита хўжалик фаолияти юритиш жараёнини амалга ошириш учун ушбу жараёнга ҳозирлик кўриш, ташкилий-ҳуқуқий жиҳатдан тайёргарлик қилиш лозим бўлади. Бундай ташкилий ишларни бажармасдан, ҳал этмасдан туриб, кейинги жараёнга киришиш мумкин эмас. Одатда, хўжалик юритувчи субъектларнинг дастлабки ва кейинги қатор ташкилий тусдаги муносабатлари давлат бошқарув идоралари билан бўладиган алоқаларга (бир тарафнинг иккинчи тарафга маъмурий бўйсунуш) асослангани боис, маъмурий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинади. Бироқ, маъмурий бўйсунушга асосланган бундай ташкилий тусдаги муносабатлар жамиятимизда мавжуд бўлган ва вужудга келадиган ташкилий муносабатларнинг барчасини камраб олмайди. Фуқаролик кодексининг 2-моддаси 6-қисмида бир тарафнинг иккинчи тарафга маъмурий бўйсунушига асосланган мулкий муносабатларга, шу жумладан солиқ, молиявий ва бошқа маъмурий муносабатларга нисбатан фуқаролик қонун ҳужжатлари қўлланилмайди, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда

¹ О.С. Иоффе. Охрана чести и достоинства граждан. // Сов. гос. я право.1962.№7.-С. 62.

² Х.Р. Раҳмонқулов. Кўрсатилган асар.-25-28-б; Красавчикова О.А. Гражданские организационно-правовые отношения. Сов. гос. право.1966.№-10.-с.55-56; Советское гражданское право. Учебник. Т.1. Под ред. проф. Красавчикова О.А.-М.: "Высшая школа",1968.-6.8,12-13.

бундан мустанасно, деб белгилаб қўйилган. Демак, ҳаёт тақозоси (ижтимоий-иқтисодий зарурият) туфайли юзага келадиган ва қонун ҳужжатларида назарда тутилмайдиган ҳоллар мавжудки, бундан келиб чиқадиган муносабатлар субъектларнинг ташаббусига, тенглигига, хоҳиш-иродаларининг эркинлигига асосланади. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари иштирокидаги бундай ташкилий муносабатлар фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади. Академик Х. Раҳмонқулов ташкилий муносабатларнинг мулкӣ табиатга эга эканлигини эътироф этиб, улар қуйидаги мулкӣ-ташкӣлий муносабатлардан иборат деб ҳисоблайди:

- юридик шахснинг ҳуқуқӣ мақомини белгиловчи низомини ишлаб чиқиш, қабул қилиш ва тасдиқлаш;

- таъсис шартномасини тузиш ва уни давлат рўйхатидан ўтказиш, шунингдек бошқа ташкӣлий-ҳуқуқӣ тузилмалар ташкил этиш ва уларни юридик расмийлаштириш (турли хўжалик бирлашмалари, ширкатлари ва уларнинг ваколатхоналари, филиаллари шаклидаги юридик шахсларни ташкил қилиш);

- қайтадан ташкил этиш билан боғлиқ муносабатлар (юридик шахсни қўшиб юбориш, қўшиб олиш, бўлиш, ажратиб чиқариш, ўзгартириш ва ҳоказо.);

- биргаликда фаолият тўғрисидаги шартнома тузиш (оддий ширкат шартномаси);

- дастлабки шартномаларни тузиш (бунда шартнома шартларига мувофиқ келгусида мол-мулк бериш, ишлар бажариш, хизматлар кўрсатиш бўйича дастлабки шартнома асосида келгусида асосий шартнома тузиш ҳақида келишиб олинади);

- узок муддатли хўжалик алоқаларини ўрнатиш учун тузиладиган шартнома;

- мажбурий тартибда тузиладиган шартномалар асосида вужудга келадиган муносабатлар (муайян муддатлар мобайнида шартнома лойиҳаларини тузиш ва унинг шартлари ҳақида келишиб олиш);

- шартнома тузиш олдидан бўладиган низоларни ҳал қилиш ва ҳоказо.

Ташкӣлий-ҳуқуқӣ муносабатларни икки тоифага: ички ва ташқи вазифаларни бажариш билан боғлиқ бўлган муносабатларга ажратиш мумкин.

Ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар бевосита мулкӣ муносабатлар билан боғлиқлиги сабабли, унинг бир элементи (жиҳати) сифатида нисбатан мустақил ҳисобланади. Улар мулкӣ муносабатларни шакллантириш ва амалга оширишга хизмат қилсалар-да, маълум маънода фуқаролик ҳуқуқи предметининг таркибидан ҳақли равишда жой олади.

3-БОБ. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ МЕТОДИ, ВАЗИФАЛАРИ ВА ПРИНЦИПЛАРИ (ТАМОЙИШЛАРИ)

1-§ Фуқаролик ҳуқуқи методи

Ҳуқуқ тартибга солиш методи, маълумки муайян ҳуқуқ соҳасининг предмети ташкил қилувчи ижтимоий муносабатларга таъсир кўрсатишга йўналтирилган ҳуқуқий восита ва усулларнинг мажмуаси (йиғиндиси) ни англатади. Бундай таъсир кўрсатишнинг самарали бўлиши ва бунда ижобий натижага эришиш учун қўлланиладиган воситалар тартибга солинадиган муносабатларнинг асл моҳиятига, уларнинг табиатига мувофиқ келиши муҳим аҳамиятга эга. Бошқача айтганда, ҳуқуқни тартибга солиш методининг мазмуни унинг предметининг табиатини белгилаб бериши лозим.

Фуқаролик ҳуқуқида бир-бирига бўйсунмайдиган мустақил субъектларнинг тенглиги, эркин хоҳиш-иродаси асосида шаклландиган хусусий (мулкӣ ва номулкӣ) муносабатлар ҳақида сўз борганлиги боис, унинг методи оммавий ҳуқуқ тизими доирасида фойдаланиладиган восита ва усуллардан фарқ қилади. Агар оммавий ҳуқуқнинг табиатига кўра унда аксарият маъмурий (ҳокимиятчилик) тусдаги кўрсатма, фармойиш ва таъқиқ методлари амал қилса, хусусий ҳуқуқ (фуқаролик ҳуқуқи) учун эса, субъектларга ўз эҳтиёжларини ва манфаатларини қондиришга хизмат қиладиган ҳуқуқий воситалардан мустақил фойдаланиш ҳамда ташаббус кўрсатиш имкониятларини яратувчи диспозитив (белгилаб берувчи) воситалар ва усуллар ҳосилдир.

Ижтимоий муносабатларни тартибга солиш методининг соҳаси хусусий ҳуқуққа тааллуқлилигини, унинг муайян турдаги муносабатларга самарали таъсир кўрсатиш учун мувофиқлигини белгиловчи тўртта асосий белгилари мавжуд:

- тартибга солинадиган муносабатлар субъектлари (иштирокчилари)нинг ҳуқуқий ҳолати;
- субъектлар ўртасидаги ҳуқуқий алоқалар (муносабатлар)нинг вужудга келиш хусусиятлари;
- низоларни ҳал этишнинг ўзига ҳослиги;
- ҳуқуқбузарларга нисбатан қўлланиладиган мажбурлов таъсир чораларининг хусусиятлари.

Хусусий ҳуқуқ тартибга солишнинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ушбу белгиларни фуқаролик ҳуқуқи методида қуйидагича талқин қилиш мумкин.

1. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг юридик жиҳатдан тенглигини тан олиш йўли билан уларнинг иқтисодий мустақиллиги ва бир-бирига қарам эмаслиги эътироф этилади. Фуқаролик ҳуқуқи методининг асосий тавсифини белгиловчи субъектларнинг юридик тенглиги уларнинг қонунга зид бўлмаган эркин ҳатти-ҳаракатлари учун ҳуқуқий асос яратиш билан бирга, ҳар қандай маъмурий тусдаги мажбурлов, алер буриш каби восита ва усулларга чек қўяди.

2. Умумий қоидага кўра, иштирокчиларнинг иқтисодий мустақиллиги ва бир-бирига қарам бўлмаслиги уларнинг ўзаро келишув, ўз эрklarига мувофиқ ҳаракат қилишларига имкон беради. Шунинг учун фуқаролик муомаласи оқибатида субъектлар муомаласи субъектларнинг ўзаро муносабатларини тартибга солишда ҳуқуқ ва мажбуриятлар вужудга келишига асос бўладиган воситалардан бири сифатидаги шартнома(келишув)дан фойдаланади.

3. Фуқаролар муомаласида тарафлар ўзаро алоқалари ва уларнинг мазмунини бевосита ўзлари белгилашларни таъминловчи диспозитив фуқаролик-ҳуқуқий тусдаги нормаларга асосланади. Бу ҳолда уларга қонун билан таъқиқланмаган, мақсадга мувофиқ бўлган кенг кўламдаги ҳаракатларни ўз хоҳишлари бўйича амалга ошириш учун шарт-шароит яратади. Демак, диспозитив нормаларда белгиланган ҳолларга мувофиқ тарафлар ўзаро келишиб, ҳаракат қилишлари ёки уларни қўллашдан воз кечишлари ва бошқа шартларни (қонунга зид бўлмаган) ўз хатти-ҳаракатлари учун асос қилиб олишлари мумкин.

4. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари манфаатларини ҳимоя қилиш воситаларидан фойдаланиш ёхуд фойдаланмасликни ўз хоҳишларига кўра ҳал қилишда эркиндирлар. Бу ўз навбатида уларнинг ўзаро алоқаларини ташаббус кўрсатиш орқали амалга оширишдан далолат беради. Бинобарин, субъектларда ташаббус кўрсатишга ва ўз муносабатларини ташкиллаштиришга интилиш бўлмас экан, яхши натижага эришиш қийин бўлади.

5. Иштирокчиларнинг бир-бирига қарам бўлмаслиги ва мустақиллиги, тенглиги улар ўртасида юзага келиши мумкин бўлган низоларни ташкилий-маъмурий, мулкӣ, шахсий ва бошқа жиҳатдан мустақил ҳамда бетараф орган томонидан ҳал этилишини тақозо

этади. Бундай орган вазифасини умумий судлар, хўжалик судлари, холис судлар бажарадилар. Демак, фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва ҳал этишнинг суд тартиби фуқаролик ҳуқуқида қўлланиладиган усуллардан бири деб ҳисобланади.

6. Ҳуқуқбузарларга нисбатан қўлланиладиган фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик асосан мулкӣй характерда бўлади. Фуқаролик ҳуқуқи предметининг асосий қисмини ташкил этган мулкӣй, шунингдек мулк билан боғлиқ бўлган номулкӣй муносабатлар, табиӣйки, фуқаролик-ҳуқуқий чораларни, хусусан фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг ҳам мулкӣй (моддӣй) кўринишда бўлишини шарт қилиб қўяди. Бошқача қилиб айтганда, мулкӣй зарар кўрган тараф ушбу зарарнинг ўрнини мулк билан ёки унга тенг бўлган қийматда пул билан қоплашни талаб қилишга ҳақли. Таъқидлаш жоизки, фуқаролик ҳуқуқи бўйича ҳатто маънавий зарар ҳам пул (мулкӣй) шаклида ундирилиши назарда тутилган.

2-§ Фуқаролик ҳуқуқи вазифалари

Ягона ҳуқуқ тизимининг таркибий қисми (соҳаси) сифатида фуқаролик ҳуқуқи ўзига тааллуқли вазифаларни амалга оширади. Ушбу ўзига хос вазифалар фуқаролик ҳуқуқининг тизимдаги ўрнини белгилашда алоҳида аҳамият касб этади. Чунки ҳар қайси ҳуқуқ соҳаси бажарадиган вазифалар ўзининг табиати ва мазмунига кўра фарқ қилади.

Шу нуктаи-назардан қараганда, фуқаролик ҳуқуқида тартибга солувчи ва муҳофазаловчи вазифалар асосий ўрин тутади. Зеро, фуқаролик ҳуқуқи, авваламбор жамиятдаги иқтисодӣй муносабатларни тартибга солади. У ҳуқуқ бузилишларидан кўра, кўпроқ оддӣй мулкӣй муносабатларини шакллантириш билан боғлиқ. Айнан шунинг учун ҳам ушбу соҳа жуда оз миқдордаги таъқиқловчи ва кенг доирадаги имкониятлар яратувчи нормаларни ўз ичига олади. Бунга асосланиб, мулкӣй муносабатлар иштирокчилари турли фуқаролик-ҳуқуқий воситалар ёрдамида ўз фаолиятларини мустақил, ҳеч бир тазйиқсиз амалга оширадилар. Демак, фуқаролик ҳуқуқининг тартибга солувчи вазифаси субъектларнинг эркин тарзда ўз фаолиятларини ташаббус асосида ўзлари ташкил қилишларига, ўзлари тартибга солишларига имконият яратишдан иборат. Ушбу вазифанинг ана шундай мақсадӣй йўналиши ва мазмуни, айтиш мумкинки, фуқаролик ҳуқуқининг предмети таркибига кирувчи муносабатлар-

нинг хусусий табиатидан келиб чиқади. Бу уни оммавий ҳуқуқнинг қатъий белгиланган тусдаги тартибга солувчи вазифаларидан фарқини кўрсатади.

Фуқаролик ҳуқуқининг муҳофазаловчи вазифаси биринчи навбатда фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг мулкий манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган бўлиб, бузилган ҳуқуқларни тиклаш ёки етказилган зарар ўрнини қоплаш йўллари билан амалга оширилади. Ушбу вазифанинг мақсадий йўналиши ҳам мулкий товар-пул муносабатларининг бевосита эквивалент-ҳақ эвазига амалга оширилиши билан белгиланади.

Муҳофазаловчи вазифаларнинг яна бир муҳим жиҳатларидан бири унинг айни пайтда иштирокчиларни ноҳўя хатти-ҳаракатлардан ўзларини тийишга, келгусида юз бериши мумкин бўлган ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишга хизмат қилувчи – огоҳлантирув-тарбиявий йўналишга эгалигидир. Унинг бу жиҳати, айниқса шартномадан ташқари келиб чиқадиган мажбуриятларни, шунингдек шахсий номулкий муносабатларни тартибга солишда яққол намоён бўлади.

3-§ Фуқаролик ҳуқуқи принциплари (тамоийллари)

Ҳуқуқий принциплар деганда, қонуний мустаҳкамланганлиги туфайли умуммажбурий тусга эга бўлган, ҳуқуқнинг мазмун-моҳиятини ифода этувчи бош ва асосий қоидалар (негизлар) тушунилади. Бундай қоидалар нафақат бир бутун ягона ҳуқуқий тизимга ёки ҳуқуқ соҳасига, шунингдек соҳа ости, институтлар ва ҳатто субинститутлар (ёрдамчи институтлар)га ҳам хосдир.

Ҳуқуқий принциплар, шунингдек соҳавий принциплар аҳамиятини икки жиҳатдан баҳолаш мумкин. Биринчидан, улар ҳуқуқий тартибга солиш мазмунининг моҳиятини, ижтимоий йўналишини ҳамда соҳага тааллуқли хусусиятларини акс эттирса, иккинчи томондан, қонунчиликдаги нуқсонлар аниқланганда ва ҳуқуқий нормаларни ўхшашлик бўйича қўллаганда, албатта ҳисобга олинишини назарда тутати.

Фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишнинг принциплари каторига қуйидагилар киради:

1. Хусусий ишларга бошқаларнинг ўзбошимчалик билан аралашувига йўл қўйилмаслиги. Бу принцип фуқаролик ҳуқуқининг хусусий ҳуқуқ сифатидаги мавқеини тавсифлаб, биринчи навбатда,

оммавий ҳокимият ва унинг органларини назарда тутати. Бундан кўзланган мақсад – ҳокимият органлари ва умуман, бирон-бир кишининг фуқароларнинг хусусий ишларига, шунингдек уларнинг мулкий муносабатлар иштирокчилари сифатида амалга оширадиган хўжалик фаолиятига фақат қонунда назарда тутилган ҳоллардагина аралашшига йўл қўйилишини таъминлашдан иборат. Шахсий номулкий муносабатлар доирасида ушбу принцип фуқаролар шахсий иши ва ҳаётининг дахлсизлиги тўғрисидаги қоидаларда ўз ифодасини топган (ЎЗР Конституциясининг 25-27 моддалари).

Мазкур принцип талаблари Фуқаролик кодексининг 12-моддаси (“Давлат органининг ёки фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ҳужжатини ҳақиқий эмас деб топиш”), 15-моддаси (“Давлат органлари ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари томонидан етказилган зарарни тўлаш”), 1021 ва бошқа моддалари орқали амалга оширилади.

1. Юридик тенглик принципи фуқаролик ҳуқуқи муносабатлари иштирокчиларининг ҳуқуқий ҳолати(мақоми)ни эътироф этади. Улар бир-бирига нисбатан маъмурий–буйруқбозлик, қарамлик муносабатида бўлмасдан, балки ўзаро тенг ҳуқуқлилик алоқаларини ўрнатадилар, барчалари учун бир хил имкониятлар яратувчи умумий фуқаролик-ҳуқуқий нормалар асосида ҳаракат қиладилар. Айни пайтда мазкур принцип товар алмашинуви, мулкий муносабатлар жараёнида субъектларнинг тенглигини юридик жиҳатдан таъминлайди. Таъкидлаш жоизки, қонунда назарда тутилган айрим ҳолларда юридик тенглик принциpidан қисман чекинишга ҳам йўл қўйилади. Хусусан, фуқаролик қонунчилигида доимий тадбиркорлик фаолияти сифатида (профессионал) хўжалик юритувчи субъектлар учун бир мунча қатъий талаблар ўрнатилиши ва аксинча истеъмолчи-фуқароларга имтиёзлар берилиши мумкин (ФК 358-моддаси).

2. Мулкнинг дахлсизлиги принципи фуқаролик ҳуқуқининг асосий принципларидан бири ҳисобланиб, Ўзбекистон Конституциясининг 36 ва 53-моддаларида ўз аксини топган. Хусусий ҳуқуқда ҳам, оммавий ҳуқуқда ҳам ушбу принцип шахснинг ўзига қаршли мол-мулкка ўз ҳоҳиши билан ва ўз маанфаатларини кўзлаб эгаллик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш, шунингдек мулк ҳуқуқини ким томондан бўлмасин, ҳар қандай бузишни бартараф этишни талаб қилиш имкониятларининг таъминланганлигини англатади. “Ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли” (Конституциянинг 36-моддаси), “Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва

давлат ҳимоясидадир. Мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкидан маҳрум этилиши мумкин” (Конституциянинг 53-моддаси) деган қоидалар буни яққол исботлаб турибди. Бундан ташқари мулкнинг дахлсизлиги ҳақидаги конституцион қоида бегона шахснинг мулкни асоссиз ўзлаштиришга, мулк ҳуқуқини қонунга зид равишда бекор қилишга ва мол-мулкни ўзбошимчалик билан эгаллаб олишга чек қўяди. Таъкидлаш лозимки, ушбу принцип, шунингдек фуқаролик қонун ҳужжатларида, хусусан Фуқаролик кодексининг 1, 164, 166, 199, 202, 203 ва бошқа қатор моддаларида тўлиқ ўз ифодасини топган. Масалан, ФК 166-моддасида мулкнинг дахлсизлиги, унинг қонун билан кўрикланиши, мулкдорга қарши турган барча субъектларнинг мулк ҳуқуқини бузишдан ўзларини сақлашлари тўғрисидаги нормалар белгиланган.

3. Шартнома эркинлиги принципи. Ушбу принцип ҳам мулкий (фуқаролик) муомала ривожини учун асосий ва муҳим аҳамиятга эга. Фуқаролик кодексининг 1 ва 354-моддаларида “шартноманинг эркинлиги”, “шартнома тузишга мажбур қилишга йўл қўйилмаслиги”, “қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган шартномани тузиш мумкинлиги”, “шартнома шартлари тарафларнинг хоҳиши билан белгиланиши” каби бир қатор қоидалар эътироф этилган. Фуқаролик ҳуқуқи субъектлари шартнома тузишда эркиндирлар (ФК нинг 354-м., 1-қ.). Айни пайтда мазкур принципнинг амал қилинишида баъзи интиснолар бўлиши мумкин. Фуқаролик кодексига, хусусан кредит ташкилотининг миждоз таклифи билан банк омонати ёки банк ҳисобварағи шартномасини тузиш ҳақидаги таклифини рад этишга ҳақли эмаслиги назарда тутилган (759-м., 3-қ. ва 775-м. 3-4қ.). Бундан ташқари, айрим ҳолларда шартноманинг баъзи шартларининг мазмуни қонун билан белгиланган бўлиши мумкин. Лекин, умумий қоидага кўра, шартнома шартлари фақат тарафларнинг келишувига асосан белгиланади.

4. Диспозитивлик принципи деб, фуқаролик ҳуқуқига субъектларнинг мустақил, ўз хоҳишлари ва манфаатларига мувофиқ бўлган ҳатти-ҳаракат турлари(кўринишлари)ни танлашлари ва амалга оширишларига айтилади. Фуқаролик муомаласи иштирокчилари аксарият ҳолларда фуқаролик ҳуқуқий муносабатларга кўринишни ёки кўринмасликни, қарши тараф(контрагент)дан муайян мажбуриятларни бажаришни талаб қилиш ёки қилмасликни, ўз ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида судга мурожаат этиш ёки му-

рожаат этмасликни ва шу каби ҳуқуқларни амалга ошириш ёки оширмасликни мустақил ҳал қиладилар. Бирок, бунда уларнинг ўзларига тегишли бўлган фуқаролик ҳуқуқларини амалга оширишдан воз кечиши бу ҳуқуқларнинг бекор қилинишига олиб келмайди (ФК 9-м. 2-қ.). Танлашнинг бундай эркинлиги субъектларнинг ўз мақсадларига эришишларида ташаббускорликни назарда тутди ва қўллаб-қувватлайди.

5. Фуқаролик ҳуқуқларининг тўсқинсиз амалга оширилиши принципи фуқаролик муомаласида ҳалол берадиган ҳар қандай тўсиқларни йўқотиш(олиб ташлаш)ни таъминлашга хизмат қилади. Бу принципнинг конституцион ифодаси Ўзбекистон Конституциясининг 53-моддасида, яъни “истеъмошчиларнинг ҳуқуқи устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини давлат томонидан кафолатланганлиги”, шунингдек Фуқаролик кодексининг 1-моддаси 3-қисмида эътироф этилган “товарлар, хизматлар ва молиявий маблағларнинг Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида эркин ҳаракат бўлиши” ҳақидаги нормаларида ифодаланган. Қонун йўли билан мазкур принцип бир қатор чекланиши мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқларини тўсиқсиз амалга ошириш принципи ФКнинг деярли барча моддаларида, хусусан унинг асосий белгилари 9-моддасида батафсил баён этилган бўлиб, фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг ҳалол, оқилона ва адолат билан ҳаракат қилишларида, жамиятнинг маънавий тамойиллари ва ахлоқий нормаларини ҳурмат қилишларида, иш одоби қоидаларига риоя этишларида муҳим роль ўйнайди.

6. Ҳуқуқни суиистеъмол қилишни таъкидлаш принципига биноан фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари ўзлари эга бўлган ҳуқуқларидан маълум маънода чекланмаган тарзда фойдаланишлари истисно қилинади. Ҳар қандай ҳуқуқ борлик, жамият ва давлат ҳосиласи сифатида мавжуд экан, унинг мазмуни ҳам, амалга ошириш усуллари ва воситалари ҳам шунга боғлиқ ҳолда чегараланган бўлади. Аксинча, ҳеч қандай чегарага эга бўлмаган ёки қайсидир жиҳатдан чекланмаган ҳуқуқ охир-оқибатда ўзбошимчаликка, зулм-истибодга олиб келиши муқаррар.

Шу маънода, фуқаролик қонунчилигида асослардан бири сифатида қабул қилинган ушбу принципнинг амал қилишини Фуқаролик

кодексининг 172-моддасида яққол кўриш мумкин: “Мулкдорнинг ўз ҳуқуқларини амалга ошириши бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан кўриқланидиган манфаатларини бузмаслиги шарт”. Ёки “мулкдор ўз ҳуқуқини амалга оширганда фуқароларнинг соғлиғига ва атроф-муҳитга зарар етказишнинг олдини олиш чораларини кўришга мажбур” эканлиги ҳақидаги норма ҳам мазкур принципга асосланади (ЎР Конституциясининг 54-моддаси ва ФК нинг 172-моддаси 4-қисми). Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, муқаррар бўлган зарурият туфайли қонунчиликда белгиланидиган бундай таъқиқларни мулкдорнинг ҳуқуқларини чеклаш, деб қарамаслик лозим.

Ўхшаш чеклашлар ва таъқиқларни мажбурият ҳуқуқида ҳам учратиш мумкин. Хусусан, тадбиркорга оммавий шартноманинг тарифи сифатида уни тузишдан бош тортишига йўл қўйилмаслигини, унинг шартнома тузиш эркинлигини чеклаш деб қараш мумкин. (ФК 358-моддаси). Лекин, ҳар қандай чеклашлар асосида муайян субъектларнинг ҳуқуқларини амалга ошириш натижасидан юқори-роқ даражада бир бутун бўлган жамият манфаати ётади. Ушбу масала қизғин баҳсларга сабаб бўлишидан қатъи назар, амалдаги қонунчилик уни ҳар жиҳатдан адолат торозусига солиб ҳал этган, десак хато бўлмайди.

7. Фуқаролик ҳуқуқларини муҳофаза этиш ва уларни суд орқали ҳимоя қилиш принципи фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг ўз ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишни таъминлашлари учун асос бўлади. Фуқаролар ўзларининг ҳуқуқ ва манфаатларини муҳофаза қилиш ва бузилган ҳуқуқларини тиклаш мақсадида судга мурожаат қилишлари (ФК нинг 10-моддаси) ёхуд ўзлари ҳимоя қилишлари (ФК нинг 13-моддаси), шунингдек етказилган зарар учун қарши тараф(контрагент)га нисбатан мулкий тусдаги чоралар кўришни талаб қилишлари (ФК нинг 14-моддаси) ва бошқа шу каби ҳаракатларни амалга оширишлари мумкин.

Умуман, ушбу принципга асосланган бир қатор усуллар (ФК нинг 11-моддаси) фуқаролик ҳуқуқи предметининг табиатига мувофиқ аксарият ҳолларда мулкий тусга эга бўлади. Уларни қўллашдан назарда тутилган пировард мақсад ҳам одатда бузилган ҳуқуқларни тиклаш ёки жабрланувчиларга етказилган зарар ўрнини мулкий қоплашга йўналтирилади.

4-§ Фуқаролик ҳуқуқи таърифи (сўнгсўз)

Ушбу қўлланмада фуқаролик ҳуқуқи тушунчаси, унинг ҳуқуқ соҳаси сифатида ҳуқуқий тизимда эгаллаган ўрни, предмети, методи, вазифалари ва принциплари (тамойиллари) улар ҳақида умумий тушунчага эга бўлиш нуқтай-назаридан таҳлилий баён қилинди. Унда бир қатор таниқли ҳуқуқшунос-цивилист олимларнинг асарлари ва бу борада билдириб ўтган фикр-мулоҳазаларига таянилди. Шу маънода қўлланмада кўриб чиқилган масалаларнинг асосий жиҳатларини умумлаштирган ҳолда фуқаролик ҳуқуқига академик Х.А.Раҳмонқулов томонидан берилган таърифни келтириб ўтишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз: “Фуқаролик ҳуқуқи – иқтисодий ва юридик мустақил, бир-бирига қарам бўлмаган субъектлар иштирокида ҳуқуқий тенглик тамойили асосида вужудга келадиган мулкӣ, номулкӣ шахсий ва ташкилий муносабатларни тартибга солишга қаратилган хусусий ҳуқуқ нормаларининг йиғиндисидан ташкил топган ҳуқуқ тизимидаги мустақил ҳуқуқ соҳасидан иборат”.¹ Бундан ортқ таъриф беришга ҳожат қолмайди.

¹ Х.Р. Раҳмонқулов. Кўрсатилган асар. 46-б.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси.Т.: “Ўзбекистон”, 2003.
2. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси.- Т.: “Ўзбекистон”, 2003.
3. Гражданское право. в 3-т. том I: Учебник/отв. ред. проф. Е.А.Суханов М.: БЕК, 2003.
4. Гражданское право. Часть 1.Учебник.Под. ред.Ю.К.Толстого, А.П. Сергеева. М.:ТЕИС,1996.
5. Гражданский кодекс Российской Федерации. Части I и II. М.: Новая Волна, 1996.
6. Гражданское право России. Курс лекций. Часть I. Под ред. О.Н. Садыкова. М.: Юрид. лит.,1996.
7. Зокиров И.Б. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик ҳуқуқи. Дарслик.Т.:Адолат, 1996.
8. Окюлов О. Современные концепции о предмете гражданского право и проблемы либерализации системы права // Мат. межд. симпозиума “Традиционное право Узбекистана и Японии. Проблемы совершенствования законодательства”. Т.,2002.
9. Раҳмонқулов Ҳ.Р. Ўзбекистон Республикаси фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси», 1997.
10. Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. Ўқув қўлланма. Т.:ТДЮИ,2003.

МУНДАРИЖА

СЎЗ БОШИ	3
БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МИЛЛИЙ ҲУҚУҚ ТИЗИМИДА ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИНИНГ УМУМИЙ ҚОИДАЛАРИ...	7
1-§ Фуқаролик ҳуқуқи тушунчаси	7
2-§ Фуқаролик ҳуқуқи тизими	9
3-§ Фуқаролик ҳуқуқининг ҳуқуқ тизимида тутган ўрни	11
2-БОБ. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ ПРЕДМЕТИ ВА МУАММОЛАРИ	14
1-§ Фуқаролик ҳуқуқи предмети тушунчаси	14
2-§ Мулкӣ муносабатлар – фуқаролик ҳуқуқининг предмети сифатида	15
3-§ Фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинадиган шахсий но- мулкӣ муносабатлар	20
4-§ Фуқаролик ҳуқуқи предмети таркибига кирувчи ташкилий- ҳуқуқӣ муносабатлар	22
3-БОБ. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ МЕТОДИ, ВАЗИФАЛАРИ ВА ПРИНЦИПЛАРИ (тамойиллари)	25
1-§ Фуқаролик ҳуқуқи методи	25
2-§ Фуқаролик ҳуқуқи вазифалари	27
3-§ Фуқаролик ҳуқуқи принциплари (тамойиллари)	28
4-§ Фуқаролик ҳуқуқи таърифи (сўнгсўз)	33
Фойдаланилган адабиётлар	34

Фуқаролик ҳуқуқи

Ҳуқуқий нашр

Қўлланма

Нашр учун масъул: проф. С.Файзиев

Илмий муҳаррир: проф. К.Норматов

Муҳаррир: М.Аҳмедов

Мусахҳих: А.Холмуродов

Компьютерда саҳифаловчи: Ж. Алиқулов

**Ушбу қўлланма ЎзР ФА И.Мўминов номидаги
Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёт бўлимида тайёрланиб,
ризографда чоп қилинди
Босишга 21.11.2005 да рухсат этилди
Шартли босма табоқ – 2,5.
Буюртма рақами – 6
Адади – 200 нусха
Баҳоси келишилган нарҳда**

***ЎзР ФА И.Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ
институти***

Манзил: 700170, Тошкент шаҳар, И. Мўминов кўчаси, 9-уй.